

Ղ. ԱՂԱՅԱՆԻ ԼԵԶՎԻ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՄԻ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ XIX դարի 60-ական թվականների սկզբին զրական ասպարեզ ոտք դրեց Ղ. Աղայանը, լեզվամշակման առումով երկու հիմնական կողմնորոշիչ ուղղություն էր սկզբնավորվում: Չնայած ձեռք էր անցնում Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանին», հրապարակի վրա էր Պ. Պռոշյանի «Մոս և Վարդիթերը», և առաջացան երիտասարդության վրա ուժեղ էր նաև «Հյուսիսափայլի» ազդեցությունը: Եթե Բաֆֆին առանց տատանումների որդեգրեց հյուսիսափայլյան ուղղությունը՝ ամենեին չհրապարակելով արավյանական ուղղությամբ, ապա նույնը չի կարելի ասել Ղ. Աղայանի մասին: Հ. Էնֆիաճյանի տպարանի 19-ամյա հմուտ գրաշար Աղայանը կարողում էր ոչ միայն այդ տպարանում տպագրվող «Մեղու Հայաստանի», «Կռունկ Հայոց աշխարհի» պարբերականները, այլև Մոսկվայից ստացվող «Հյուսիսափայլը» և սրտատրոփ սպասել է Կոնստանտնուպոլիսից գրվածքների երևան գալուն: Իսկ Խ. Աբովյանի «Վերքը» գերել էր նրան:

1862թ. «Մեղու Հայաստանի» շարաբարեբրում երևան է գալիս Աղայանի «Հարկավոր է օգնել չքավորներին» բանաստեղծությունը, որը նրա առաջին տպագիր գործն է: Այդ բանաստեղծության լեզվի վրա ակնհայտ է հյուսիսափայլյան լեզվի ազդեցությունը, դրանում աեղ են գտել այսպիսի գրքային արտահայտություններ.

Մնաս բարյալ սալի բազմամարդ տեղին,

Մկաա շրջիլ սպառա հովերում,

Ելա մի բարձր բլուրի վերա՝

Դիտել, քե՛ ինչ կան նորա չորս կողմում:¹

Այս բանաստեղծությունից եենու Աղայանն անցնում է արձակի ժանրին: 1867թ. տպագրվում է «Արություն և Մանվեր» վեպը, որը հատկանշվում է միանգամայն այլ լեզվաոքրակով: Վեպում ոչ միայն հիմնականում հաղթահարված է հյուսիսափայլյան լեզվի ազդեցությունը, այլև չի նկատվում դեպի արավյանական բարբառային լեզուն հակվելու միտում: Վեպում, հատկապես հեղինակային խոսքում, բավական մաքուր զրական դրսևորումով քնածում է ժողովրդական կենդանի խոսքի ոգին: Հետագայում արձակ և չավածո սանեղծագործություններում Աղայանն ավելի է մշակում, կատարելագործում իր լեզուն՝ հասցնելով զարգացման այնպիսի աստիճանի, որն իրավացիորեն ոմանց գարմանք է պատճառում: «Չարմանալի է,- գրում է Դ. Դեմիրճյանը,- քե Աղայանը, այդ ժողովրդի ծոցից ելած, ժողովրդի հաճար գրող մարդը ոլքա ն վաղ, նրբորեն զգաց չաիր, հասկացավ, քե որն է լեզվի զարգացման հիմնական գիծը, ոսկե միջինը, և իմաստուն կերպով միածուլեց լեզվի բոլոր տարրերը, ներդաշնակեց և րնդհանրացրեց»²: ԼՂժ, Աղայանը շատ վաղ է զգացել նոր զրական հայեերենի մշակման, զարգացման «հիմնական գիծը, ոսկե միջինը», չշայունակելով ընթանալ լեզվի մշակման հյուսիսափայլյան ուղղությամով՝ նաև չի հակվել դեպի բարբառը:

Կարծում ենք՝ աղայանական լեզվաոքրակը պայմանավորող հանգամանքների մեջ առանձնակի կարևորություն պետք է տալ մի իրողության, որը, որքան մեզ հայտնի է, առայժմ ըստ էության դուրս է մնացել ուսումնասիրողների ուշադրությունից:

Հայտնի է, որ իր կյանքի վեջին շրջանում, պետրոպավոլյան բերդում Մ. Նալբանդյանը զրական աշխարհաբարի մշակման հարցում հանգեց նոր կարծիքի, այդ դիրքերից քննադատեց և՛ «Հյուսիսափայլի» լեզվամշակման քաղաքականությունը, և զավառական բարբառներին ստրկանալը՝ առաջ քաշելով նոր զրական լեզուն ինքնուրույնաբար մշակելու գաղափարը: Նոր լեզվի մշակման բուն խորհուրդը համարելով «որքան կարելի է առավել շատ և առավել մեծ բազմության հասկանալի»³ լինելը՝ Մ. Նալբանդյանն այսպես է շարունակում իր միտքը. «...նոր լեզուն պիտի նայվի և մշակվի ինքնուրույնաբար, առանց ամենեին հին լեզվից խալնելու և առանց այս կամ

¹ Ղ. Աղայան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Եր., 1962, էջ 7:

² Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հ. 8, Եր., 1963, էջ 385:

³ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատուր ժողովածու, հ. 3, Եր., 1940, էջ 197: Ընդգծումը եեղինակինն է:

այն զավառական բարբառին ստրկամայր»:⁴ Նալբանդյանը, ուրեմն, հանգել էր այն համոզմանը, որ գրաբարը, բարբառը ոչ թե դեպի իրենց պիտի ձգեն նոր գրական լեզուն, այլ վերջինիս համար սնման աղբյուր պիտի հանդիսանան: 1860-ական թվականների սկզբին երևան եկած այս տեսակետն իր խորապես գիտականությամբ և հստակությամբ անվիճարկելի դեր կունենար նոր գրական հայերենի մշակման գործում, եթե, դժբախտաբար, այնքան ուշ հրապարակման արժանացած չլիներ: Հայտնի է, որ Նալբանդյանն այդ նոր տեսակետին ձանգել է Պ. Պռոշյանի «Սոս և Վարդիթեր» վեպին վերաբերող «Կրիտիկա»-ում, որի մի հատվածն առաջին անգամ հրապարակվել է 1890 թվականին:

Բավարար հիմքեր կան ասելու, որ Ղ. Աղայանը նալբանդյանական նոր տեսակետին շատ վաղ՝ 1865թ. է. ծանոթ եղել է, որ ավելի կարևոր է, իր լեզվամշակման գործունեության ընթացքում հենց այդ թվականից սկսած կողմնորոշվել է նալբանդյանական տեսակետով: Նախ այն մասին, որ Աղայանն այդ տեսակետին ծանոթ է եղել հենց Նալբանդյանից լսելով համապատասխան մտքերն ու դատողությունները: Դա տեղի է ունեցել այն ժամանակաշրջանում, երբ Նալբանդյանը 1865թ. մայիսի 13-ին երաշխավորությամբ դուրս է եկել Պետերբուրգի բանտից և վեց ամիս, մինչև արտո ռուսրկվելը ազատության մեջ է եղել ու ապրել Պետերբուրգում՝ Նոր Նախիջևանցի մի ծանոթի բնակարանում: Աղայանը Նալբանդյանի հետ անձամբ ծանոթացել է այդ բնակարանում:⁵ Հանդիպման օրը սուրիոյզ հայտնի չէ, նշվում է, թե դա պիտի տեղի ունեցած լինի «մայիսի 13-ից հետո, ամենաուշը մի քանի շաբաթվա ընթացքում, նույն ամսվա վերջերին կամ հունիսին»:⁶ Մեզ ավելի հավանական է թվում, որ այդ հանդիպումն ավելի շուտ պիտի տեղի ունեցած լինի, մայիսի 13-ին հաջորդող մոտակա օրերին, մանավանդ որ Աղայանն ավելի վաղ գեներալ Սուրսունջահից խմացել է, որ նա Ալեքսանդր II ցարին հասցեագրված խնդրագիր է ներկայացրել սենատ՝ իր երաշխավորությամբ և անձնական պատասխանատվությամբ Նալբանդյանին, նախքան դատավճիռը, բանտից ազատելու վերաբերյալ: Սպասում են, սպասողական վիճակի մեջ են, և բնական է, որ բանտից դուրս գալուց անմիջապես հետո հանդիպելու են նրան: Հանդիպումից ստացած տպավորությունն Աղայանն այսպես է ներկայացնում: «Թորախոտը մաշել էր նրան, և առաջվա Նալբանդյանի ստվերագիծն էր մնացել,- գրում է Աղայանը,- բայց որքան զարգացել էր մտավորապես և որքան էտ քողել իրենից Ս. Նազարյանցին: Համակիր չիդ այլևս ոչ նրա լեզվին և ոչ նրա ուղղությունը՝ համարելով հետամնաց և պաշտոնական: Նալբանդյանը, աշխարհից կտրվելով, չէր կտրվել ժամանակակից գրականությունից, շարունակ կարդացել էր միայնության մեջ և շատ էր մտածել»:⁷ Ուշագրավ է, որ հանդիպման ժամանակ Նալբանդյանն առանձնակի կարևորություն է ավել աշխարհաբար գրական հայերենի մշակման իր նոր տեսակետին տեղյակ պահելու հարցին, այն միտքն է արծարծել, որ ինքն այլևս համակիր չէ Սոս. Նազարյանցի, «Հյուսիս-սափայի» լեզվամշակման ուղղությանը, որը տանում էր դեպի գրքայնություն, արեւատականություն, և Նալբանդյանի այդ մտքերը դրոշմվել են Աղայանի հիշողության մեջ:

Այժմ մեզ հետաքրքրող խնդրի կապակցությամբ ես մի ուշագրավ իրողություն: Շարունակելով իր խոսքը՝ Աղայանն սնդրադառնում է Նալբանդյանի *ձեռագրերի* ճակատագրին՝ նշելով, թե Նալբանդյանի «գրածների մի մասը Մ. Տեր-Գրիգորյանցի ձեռքն ընկավ, բայց թե ու՞մ մոտ մնաց հետո՝ ես չիմացա»:⁸ Մ. Տեր-Գրիգորյանցը Նալբանդյանի անձնական բարեկամն է, չրա կենսագիրը, որի հետ, ինչպես Աղայանն է վկայում, նույն շրջանում քաղցմանություններ է կատարել: Կասկածից դուրս է, որ Տեր-Գրիգորյանի «ձեռքն ընկած» Նալբանդյանի ձեռագրերի մեջ եղել է նաև «Կրիտիկայի» համապատասխան հատվածը, և Աղայանը դա կարդացել է ձեռագիր վիճակում:

Բացի վերը նշվածներից արդե՞ր այլ հիմքեր կա՞ն ասելու, որ Նալբանդյանի հետ անձնական ծանոթությունը, նրա նոր տեսակետը վճռական դեր են ունեցել էրի-

⁴ Մ. Նալբանդյան, *նշվ. աշխ.*, հ. 3, էջ 197:

⁵ Մ. Ի. Ե. Կ. Ղ. Աղայան, *Միքայել Նալբանդյանի կյանքի և գործունեության սարեգրությունը*, Եր., 1954, էջ 226, 295:

⁶ Ղ. Աղայան, *Երկերի ժողովածու*, հ. 4, Եր., 1963, էջ 631:

⁷ Նույն տեղում, էջ 402: Ընդգծումը մերն է՝ Ս. Ս.:

⁸ Նույնը:

ստատարդ Աղայանի լեզվական կողմնորոշման հարցում: Հարցին դրական պատասխան պետք է տալ և ասել, որ Նալբանդյանի լեզվամշակման նոր տեսակետի միանգամայն բարերար ազդեցությունն զգացվել է Աղայանի անդրանիկ վեպի՝ «Արություն և Մանվել»-ի վրա:

Այդ վեպի ձեռագիրը գրված, սխառաստ է եղել «Պետերբուրգում 1865թ. առաջին կեսին»:⁹ Հայտնի է նաև, որ Աղայանը «նախքան սույազորության հանձնելը հիմնովին վերանայել է»¹⁰ այդ վեպի ձեռագիրը: Վերանայումը պիսի կատարված լինի 1865թ. առաջին կեսից հետո, ավելի ուշաքանի՝ 1865թ. մայիսի 13-ից, այսինքն բանալից Նալբանդյանի դուրս գալուց հետո: Ցավոք, այդ հիմնովին վերանայված ձեռագիրը չի պահպանվել: Բայց որ 1862թ. տպված «Հարկավոր է օգնել չքավորներին» բանաստեղծության լեզվի վրա զգացվող հյուսիսափայլյան ուժեղ ազդեցությունը հիմնովին հաղթահարված է դրանից երեք-չորս տարի հետո սույազորվող «Արություն և Մանվել» վեպում, դա ինքնրստինքյան խոսում է սյն մասին, որ վեպի ձեռագրի «հիմնովին վերանայումը» նաև արտահայտվել է հյուսիսափայլյան լեզվատարրերի բեռնաթափումով, ինչպես նաև անհարկի բարբառային տարրերի օգտագործումը սահմանափակելով:

Եթե նշված բանաստեղծության մեջ հյուսիսափայլյան, գրքային *նորա, նորան, անցանկ* /փոխ.՝ անցնեն/, *ծերունի* /փոխ.՝ ծերունու/, *վերա* /փոխ.՝ վրա/, *սկսա* /փոխ.՝ սկսեցի/, *կարե* /փոխ.՝ կարող է/ և այլ ձևերի հետ հարևանություն ևն անում է *նուաղի, նաքան, բարոկեցի* /փոխ.՝ բարեցի/ և այլ բարբառային ձևեր, ապա «Արություն և Մանվել» վեպում լեզվամշակումն ընթացել է գրական նորմայի պահպանման կողմնորոշումով, խոսքի ժողովրդայնացման հունով: Այդ վեպի լեզվի մասին ընդհանուր պատկերացում տալու համար ուշադրության արժանացնենք դրա առաջին էջից վերջածած մի երկու նախադասություն:

«Երբ որ եկեղեցուց դուրս եկած սուրն էր գնում տեղ հայրը, նրա հետևից գնում էր մի պատանի, որ՝ ինչպես երևում էր ձեռքին բռնած հարիզայից, տերտերի մոնքն էր այսինքն աշակերտը և փոքրիկ ախրացում: Արություն էր նրա անունը: ...Արությունը այս գլուղից չլինելով՝ շատ ուրախ էր, որ մյուս օրը յուր ազգականներից շատևոր մտակա զյուղերից կգան, և նրանց կտեսնի...»:¹¹

Հեշտ է նկատել, որ նկարագրության զուսագարդման, հրապարակախոսության ոչ մի տարր, ինչպես նաև բարբառայնության հակում չի նկատվում այս խոսքում, չկան գրքարայյան կամ բարբառային ձևերի անհարկի գործածություններ: «Հարիզա» բառի գործածությունը կարող է առարկություն հարուցել՝ որպես բարբառային ձև: Էդ. Աղայանի բառարանում դա այդպիսի նշումով էլ ներկայացված է և բացատրված է «խորհին» հոմանիշով: Բայց ինչպես որ *հարիզա*-ն է ժամանակակից գրական լեզվագրագրությունից դուրս, այնպես էլ *խորհին*-ը: Պետք է նկատի ունենալ, որ Աղայանն ստեղծարար կառուցված վերաբերմունք չի ցուցաբերել մի շարք այնպիսի բառերի նկատմամբ, որոնք ընդգծված բարբառային դրսևերումներ չլինելով, կարող էին մեր նոր գրական լեզվում քաղաքացիության իրավունք ստանալ: Նրա կողմից գործածված այդպիսի բառեր են նաև *աքոր, փիս, ուսու, շշկվի, մահանա*: «Շատ անգամ մարդ *փիս* կրագ է տեսնում է», «Նա էլ մի բան *մահանա* արավ, հեռացավ»:¹²

Միանգամայն հիմնավոր, այլև արժեքավոր է Աղայանի կարծիքն իր առաջին վեպի գրական ուղղվածության և լեզվի մասին: Իր «Միազորությունը ռուսահայերի մեջ» գրական ակնարկում Բաֆֆին, իրեն ամբողջովին հակադրելով իր ժամանակակից հայ փաղաղիներին, հայտարարում է, թե «Արվյանի հետևողները, Արվյանի անշնորհք աշակերտները եղան»¹³ նկատի ունենալով առանձնապես Պ. Պոռշյանին և Ղ. Աղայանին: Այս անհիմն կարծիքին Ղ. Աղայանը շատ հանգիստ ստնով է անդրադարձնում և, մնալով որակա համբերատար մանկավարժ՝ բացատրում է, որ իր «Արություն և

⁹ Ղ. Աղայան, *Երկերի ժողովածու*, հ. 1, 1962, էջ 395: Ընդգծումը մերն է -Ս. Մ.: Հայտնի է, որ Աղայանը 1864-1867թթ. ապրիլի է Պետերբուրգում:

¹⁰ Նույնը:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 3:

¹² Նույն տեղում, էջ 38, 165:

¹³ Բաֆֆի, *Երկերի ժողովածու*, հ. 10, Եր. 1959, էջ 156:

Մանվեր» վեպը անմասն Արովյանի վեպի հետևությամբ չի գրված:¹⁴ Աղայանը «Արք Հայաստանին» վեպը համարում է. մի ողբ, ողբ հայրենիքի քշվառության վրա, ողբ հայրենասերի, բխած մի զգայուն սրտից...»: ¹⁵ Իսկ իր վեպի մասին այսպես է արտահայտվում. «Արություն և Մանվերը,- գրում է Աղայանը,- բերում է մի բոլորովին նոր ուղղություն... սա մի պատերազմ է հայտարարում հին զաղափարների, հին դաստիարակության դեմ, որոնց վրա չի ուղրում, այլ հարձակվում է անխնա և ճրանց տեղը տարածում նոր և լավագույնը»:

Անդրադառնալով իր վեպի լեզվի հարցին՝ Աղայանը նույնպես օրյեկտիվությամբ ճշմարտացիորեն հետևյալ միտքն է հիմնավորում: «Լեզվի կողմից էլ,- գրում է Աղայանը,- այս վեպը այն նորությունն է բերում, որ հեղինակին խառնեցնում է մաքուր գրական լեզվով, միայն գործող անձերին է քույլ տալիս, որ մոտավորապես իրանց լսենք ոճով ու բարբառով հանդես գան»:¹⁶ Այո, լեզվամշակման առումով և Աղայանի վեպը նորություն է բերում, նորություն այն իմաստով, որ դա առաջին վեպն է, որ գրվել է միանգամայն մաքուր, ժողովրդաշունչ գրական լեզվով: Չգիտես փխազգրության հարցում ինչպիսին է եղել Լեոյի ըմբռնումը, որ այսպես անվերապահորեն պնդում է, թե մինչև Բաֆֆին հայ փապագրությունն անլեզու է մնացած եղել: «Սենը,- գրում է Լեոն,- ունեինք բանաստեղծության լեզու, հրապարակախոսության լեզու, քառերագրության լեզու: Անլեզու էր մնացել միայն փա սգրությունը»:¹⁷ Լեոյի այս կարծիքը նույնքան կողմնակալ վերաբերմունքի արտահայտություն է, որքան և Թումանյանին «լեսան երգիչ» համարելը:

Այսպիսով՝ Վ. Աղայանի լեզվական կողմնորոշման հարցում վճռական նշանակություն է ունեցել այն իրողությունը, որ աշխարհաբար գրական հայերենի մշակման հարցում Մ. Նալբանդյանի նոր տեսակետը նրան հայտնի է եղել առաջին անգամ տպագիր ձևով հրապարակ գալուց (1890) շատ վաղ՝ 1865 թվականին: Այդ թվականին վերաբերող իր հուշերում Աղայանն ունի այսպիսի մտորումներ, դաստորություններ. «... ինչպես բույսն իր սնունդն է պահանջում, նույնպես պահանջում է և միտքը», «Դժվարը նոր բան ասելն է», իսկ ասածը չհասկանալը նախանձելի բան չէ:¹⁸ Մ. Նալբանդյանն ասել է այդ նոր բանը, և Աղայանի միտքը սնվել է դրանով, որն անգնահատելի դեր է ունեցել արևելահայ գրական լեզվի զարգացման գործում:

О ЯЗЫКЕ Г. АГАЯНА

___ Резюме ___

___ С. Мелконян ___

В первом произведении Г. Агаяна (1862г.) явно заметно влияние книжной речи "Юсисапайла". В изданном в 1867г. романе "Арутюн и Манвел" не только преодолено влияние юсисапальской книжной речи, но и не наблюдается склонности к абовянскому диалектному языку.

В статье выдвигается мысль о том, что в языкотворческой ориентации Г. Агаяна решающую роль сыграло то обстоятельство, что новая точка зрения М. Налбандяна относительно разработки современного литературного языка ему была известна еще в 1865г., т. е. задолго до ее публикации (1890г.).

¹⁴ Ղ Աղայան, նշվ. աշխ., հ.4, էջ 395:

¹⁵ Նույնը:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 396:

¹⁷ Լ և ո, Ռուսահայ գրականություն, Վենետիկ, 1904, էջ 168: Ռնդգծումը մերն է - Ս. Մ:

¹⁸ Ղ Աղայան, նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 398: